

Een plus een is drie*

door Prof. Dr. H. T. Piron, zenuwarts**

Bij de voorbereiding van deze voordracht kon ik mij niet ontdoen van het vreemde gevoel dat Freud beschrijft in de eerste regels van zijn studie *Die Ichspaltung im Abwehrvorgang*, het gevoel namelijk dat, wat ik wil gaan zeggen enerzijds iets zeer origineels is, en het gevoel dat ik tegelijkertijd open deuren ga intrappen.

'Ich befinde mich einen Moment lang in der interessanten Lage' schrijft Freud — 'nicht zu wissen ob das was Ich mitteilen will, als längst bekannt und selbstverständlich, oder als völlig neu und befremdend gewertet werden soll'. (1)

Deze tekst dateert van 1938, d.w.z. hij werd kort voor Freuds dood geschreven, en overigens slechts na zijn overlijden gepubliceerd, nl. in 1940, als bijdrage in het *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse und Imago*.

Wat betekent deze interessante twijfel (die van Freud natuurlijk) aan het eind van een leven, waarin het probleem van wat men in het Duits 'Ich' noemt, zeer vroeg reeds, in de *Studien über Hysterie* (2) wordt gehanteerd? En gaat het hier over 'Das Ich', of over een 'Ich', of over 'Ik, d.w.z. ikzelf die hier spreek, of de 'Ik' waarover ik kan spreken — hoe kunnen we zoiets weten? Hoe dan ook, aarzelend bij de vraag of dit nu een bekende moeilijkheid is of een nieuwe, kiest Freud tenslotte voor het laatste alternatief. 'Ich glaube aber eher das Letztere'. (3) Dus toch 'völlig neu und befremdend'. Het lijkt me de moeite ons te bezinnen over deze uitspraak van Freud, want om met Lacan te spreken: 'Il ne faut jamais lire Freud sans avoir les oreilles dressées, quand on lit des choses pareilles, cela doit tout de même les faire bouger un peu'. (4)

Het is langzamerhand mode geworden in psychoanalytische kringen en publikaties om in één of ander rijpingsproces van een embryonale en hypothetische ik-functie, de fundamentele toeganke-lijkheid tot de 'realiteit', — en niemand vraagt zich af welke 'realiteit' — te zien, langs de omweg die loopt over de objekt-betrekking, of over de objekt-bezetting. Deze laatste denkt men zich dan als gekanaliseerd door de zintuiglijke waarneming. Deze opvattingen worden pas mogelijk omdat reeds in Freuds geschriften herhaalde-lijk een latente onduidelijkheid is blijven hangen nl. daar waar

* Voordracht, gehouden voor het Nederlands Psychoanalytisch Genootschap te Utrecht op 3 april 1973.

** Hoogleraar psychiatrie aan de Univ. Inst. Antwerpen.

Freud zelf zoiets als een 'Ich', waarvan men zou moeten zeggen dat het een subjezt is waarover men iets zegt, of waarover men iets kan zeggen, of dat spreekt, en het 'Ich' van de tweede topologie, d.w.z. de topologie die het subjezt polariseert in een Ich, een Es en een Über-Ich, niet scherp van elkaar scheidt. Nu zijn in het algemeen Freuds formuleringen veel soepeler en opener dan men algemeen beweert, en zeker veel meer dan die van zijn epigonen of leerlingen, maar wanneer men zijn oren spitst, dan hoort men wel in welke toren de klok hangt die men heeft horen slaan. Ik citeer, nog steeds uit dezelfde tekst: 'Die so ausserordentlich wichtige synthetische Funktion des Ichs hat Ihre besondere Bedingungen, und unterliegt eine ganze Reihe von Störungen'. (5)

Mag ik uw aandacht vragen voor het feit dat Freud het kennelijk nodig achtte dit in 1938 nog eens uitdrukkelijk te stellen. Men zou toch zo denken dat zoiets niet meer nodig was nadat hij achtereenvolgens de Verdrängung, de Verleugnung en de Verwerfung — en soms de Verweining — als speciale ik-functies had geïdentificeerd, waarmee de mechanismen overeenstemmen die representatief zijn voor het ontstaan van resp. de neurose, de perversie en de psychose. We staan hier overigens mijlenver van de nog voortdurend verkondigde opvatting, dat in de psychose, eventueel in de schizofrene psychose, het onbewuste open en bloot ligt, en wij als het ware slechts onze arm moeten uitsteken om uit het Es te gaan putten. Indien men voorlopig wil aannemen dat de drie vermelde mechanismen tot de stoornissen van de zo belangrijke synthetische functie van het Ich behoren, dan blijft verder de vraag bestaan naar de voorwaarden, de 'Bedingungen' die deze functie mogelijk maken. Door de fenomenologische psychologie en psychiatrie is de verhouding tussen persoon en wereld in het centrum van de belangstelling gerukt. De namen van een Rümke, van een van den Berg en van een Linschoten, zijn verbonden aan deze strekking, die ons, analytici, begrippen zoals situatie, intersubjektieve relatie, wereldbetrokkenheid, en dergelijke, in de schoot heeft geworpen. Het werk van H. S. Sullivan heeft daar nog toe bijgedragen. Door deze theoretische ontwikkeling is de vraag naar de positie van het subjezt weer aktueel geworden. De psychoanalytische opvatting wordt daarbij verweten, het subjezt te herleiden tot een puur spel van interioriteit, liefst nog inhumaan en asociaal ook.

Een flink stuk psychoanalytische literatuur wordt nu door deze stroming meegesleurd.

Maar waarom hebben de mensen de psychoanalyse steeds zulk een wonderbaarlijke zaak gevonden, en waarom zo weinig wetenschappelijk, en waarom gaan er voor de zoveelste keer in haar geschiedenis stemmen op die haar tot de voorbijgestreefde standpunten van de wetenschap trachten te herleiden?

En dit niet in de laatste plaats buiten psychoanalytische kringen. Hoe dikwijls hebben wij ook van analytici niet te horen gekregen dat bv. gedragswetenschappen eigenlijk veel belangrijker waren, dat niemand goed weet wat psychoanalyse is, dat de verandering van de maatschappij het mensdom moet redden van neurose en

geestesziekte, dat de term neurose dient vervangen door sociose, of dat het 'bespelen' der relatie de ware en enige weg is naar de geestelijke gezondheid, of het geluk op aarde.

Jacques Lacan formuleerde deze toestand dan ook als volgt: 'C'est vrai, bien sûr, que pendant un certain temps on a pu croire que les psychanalystes savaient quelque chose, mais ça n'est plus très répandu. Le comble du comble, c'est qu'il n'y croient plus eux-mêmes, en quoi ils ont tort car justement ils en savent un peu, seulement, exactement comme pour l'inconscient, dont c'est la véritable définition, ils ne savent pas qu'ils le savent'. (6)

Immers, de weerstanden tegen de psychoanalyse zijn niet, zoals vroeger al te vaak werd verondersteld, de weerstanden tegen de seksualiteit; dat kan men in de eeuw van de seksboetiek toch niet meer volhouden, maar wel de weerstanden tegen het onbewuste. Dit is overigens precies wat Freud beweert in *Die Widerstände gegen die Psychoanalyse*. (7)

Nadat nu Freud het ontstaan van de 'Ich-spaltung' beschreven heeft, klinkt zijn eigen verwondering nog eens door in de zin: 'Der ganze Vorgang erscheint uns so sonderbar, weil wir die Synthese der Ich-vorgänge für etwas Selbstverständliches halten'. (8) M.a.w. zo vanzelfsprekend zijn deze laatste dus achteraf ook niet. Maar zelfs wanneer men Sigmund Freud heet, op zijn eentje de hele psychoanalyse uit de grond heeft gestampt, met zijn centrale concepten, nl. die van het onbewuste, van de overdracht, van het oedipuskomplex en van het kastratiecomplex, en wanneer men aan de drempel van het graf staat, dan nog is de narcistische krenking die de theorie van het onbewuste heeft teweeggebracht, een nooit aflatende bron van verwondering, en blijft men verlangen naar het utopisch synthetiserend autonoom Ich.

We doen er immers goed aan, d.w.z. het is steeds een vruchtbare en veilige weg, de verschillende vormen van kritiek op de psychoanalyse te begrijpen als een reactie tegen de theorie van het onbewuste. Men zou op deze wijze een historische reeks kunnen opstellen, een reeks namelijk van theorieën waarmede men de psychoanalyse als wetenschap van het onbewuste heeft willen begraven. Deze reeks hier opstellen is niet mijn bedoeling. Laat ik me beperken en er U aan herinneren dat ze begint bij Breuer, ten tijde van de *Studien über Hysterie*, en dat ze loopt over Carl Gustav Jung voor wat de libidotheorie betreft, en over Karl Jaspers voor wat een verkeerd begrepen fenomenologische filosofie betreft, een zgn. filosofie die ons heeft doen stranden op de theorie en op het criterium der 'invoelbaarheid', en dat deze reeks per definitie — het ligt in de natuur van de zaak — oneindig is. Ik zie geen reden waarom zij op een gegeven ogenblik zou ophouden te bestaan. Overigens, het zal toch zijn betekenis hebben dat Freud de analyse 'unendlich' noemt.

Men moet zich deze historische reeks goed voor ogen houden, wanneer men tracht de impasses van de huidige kritiek op de psychoanalyse, en dus op het begrip van het onbewuste, m.a.w. de actuele vorm en inkarnatie van deze nooit aflatende afwijzing van het onbewuste, op een adequate wijze te herkennen, want, enfin, dat is

toch psychoanalyse nietwaar, dat men zich gaat beraden over zijn eigen positie en natuur als subjeet, en dat men, net als een analysand, gaat praten over zijn weerstanden, ook al hebben die de vermomming van een zgn. wetenschappelijke theorie aangenomen.

Welnu het komt mij voor dat er een aantal 'topics' bestaan, als zovele strijdkreten in de heilige oorlog tegen de wezenlijke analytische begrippen. Een van deze topics nu is een van de vele nazaten van wat men o.m. reeds twintig jaar geleden op een internationaal kongres voor psychotherapie in Zürich noemde: 'Het Affektief Kontakt'. (In het frans is het een bijzonder grappige term die zich in deze taal leent tot allerlei woordspelingen. Ze zijn jammer genoeg onvertaalbaar.) Zoals U ziet, er is niet zoveel nieuws onder de zon, 'l'histoire se répète' — alleen de libido doet dat niet, vandaar dat haar 'Schicksale' ons telkens met verwondering slaan — en het is omwille van de 'Wiederholung' van de 'Widerstände' dat een historisch perspectief soms zo nuttig is. Men krijgt dan ten minste een besef van de relativiteit van het aktuele, en ik neem aan dat de psychoanalytische terminologie die ik aan het gebruiken ben U onraad doet vermoeden.

Maar, om terug te keren tot mijn 'topic', het thema van het affektieve kontakt heeft een aantal kinderen gebaard, die enkele gemeenschappelijke kenmerken hebben. Een van die fundamentele kenmerken is wel de gedachte dat er een soort onmiddellijk kontakt, affektief of niet, mogelijk is tussen twee individuen. Die twee kan zijn: klient en therapeut, zoals dat tegenwoordig heet, of, om de terminologie van de NVSH te gebruiken, en die maakt ook buiten het domein der erotiek furore, jongen-meisje, jongen-jongen, of meisje-meisje. Daaraan verwant zijn andere kenmerken, maar ik vermeld die hier slechts volledigheidshalve, zoals:

- de enorme overschatting van het gevoelsmatige en van het affektieve als criterium van de waarheid en als summum van humaniteit;
- de verwaarlozing van de in Freuds werk centrale plaats der vaderfiguur;
- het gebrek aan belangstelling (het is bijna een 'Verleugnung') voor de problematiek van het kastratiecomplex.

Ik stelde dus: een onmiddellijk kontakt d.w.z., in de taal van de mode, een relatie, waarmede men tegenwoordig bedoelt, een kontakt zonder bemiddeling. Dit phantasma, en ik hoop U in de loop van mijn uiteenzetting te kunnen duidelijk maken waarom ik hier over een phantasma spreek, van een onmiddellijk kontakt, ligt ook aan de basis van het geloof in het bestaan van een autonoom Ich in de zin der psychoanalytische topologie, een autonoom Ich dat langs de zintuigkanalen een onmiddellijk kontakt heeft met de realiteit, een veronderstelde realiteit weliswaar, waarbij men dan nog eens vergeet dat aan de ene kant de Westerse filosofie, en zij niet alleen, sinds 2.500 jaar vergeefse pogingen aanwendt om de ware aard en het statuut van deze uitwendig genoemde realiteit precies te bepalen, en dat van de andere kant het 'Ich' der psychoanalyse met een ongelooflijke vlotheid een aantal technieken hanteert, afweermethodes genaamd, die het subjeet blind maken voor

wat er eventueel nog waar te nemen is.

Ik neem aan dat men niet heel diep moet gaan zitten nadenken om de konsekwenties van deze opvatting in te zien. Een onmiddellijke toegang tot de realiteit geldt in de eerste plaats voor de ander als realiteit. De theorie van de onmiddellijke, d.w.z. niet-gemediatiseerde relatie, leidt in de psychoanalyse naar de meest primitieve vormen van suggestie; en de theorie van een autonoom Ich dat een onmiddellijke toegang heeft tot de realiteit, leidt in de psychoanalyse tot methodes van re-educatie of re-adaptatie, eventueel langs de identifikatie van de analysand met de analyticus, of zoals meer verfijnde geesten ooit hebben beweerd, tot een identifikatie met het sterke 'Ich' van de analyticus, om langs die weg met zijn achterkant in de boter van de realiteit te vallen.

Wie enigszins op de hoogte is van wat er zich op dit ogenblik allemaal afspeelt op het terrein van de niet-analytische psychotherapieën, weet dat ik mij nog voorzichtig heb uitgedrukt. Het affektieve contact is al lang vervangen door een lichamelijk contact, en wij beleven de laatste jaren, dat men zijn patiënt probeert te genezen van alle denkbare kwalen door hem of haar op te voeren met homoseksuele verhoudingen, groepssex of dergelijke. In de goeie oude tijd deed men dat soms voor zijn plezier, tegenwoordig moet men het doen voor zijn gezondheid. Een zekere Dr. Shepard heeft daar een boek over geschreven dat 'Love treatment' heet, en in Playboy (juli '73, p. 104) staan er al mopjes over. 'Die Lust' is natuurlijk nog even zo schuldbeladen als vroeger. De sociale zekerheid heeft dat taboe niet opgeheven.

Men moet zich dunkt me als analyticus wel eens bezinnen over wat specifiek psychoanalytisch was en steeds blijft, indien men tenminste wil verhinderen dat men in deze bipolaire, of beter gezegd duale denkmolen en praktijken zou vervallen, en zodoende de analytische methode, zowel in de theorie als in praxis, zou laten degenereren tot suggestie, re-educatie of 'acting-out'. Dit gevaar is niet denkbeeldig, en het is steeds daar aanwezig waar men gaat vergeten dat Freud, ondanks de latere evolutie van zijn theoretische opvattingen, het oedipus- en het kastratiecomplex steeds als centrale en oriënterende structuren heeft gezien, als 'Kernkomplex', en niet als een gebeurtenis 'en cours de route', en dat zelfs in het posthuum gepubliceerde werk zoals b.v. het geciteerde *Die Ichspaltung in Abwehrvorgang*, de storingen van het 'Ich' afgeleid worden, *niet* uit bv. een zeer vroege stoornis van de moeder-kind relatie, God verhoede het, maar wel uit het oedipuscomplex en het kastratiecomplex, omdat voor Freud de moeder-kind relatie niet op zichzelf bestond als duale modus, doch dat deze relatie slechts binnen het kader van een triangulaire structuur, d.w.z. de structuur van het oedipuscomplex korrekt kon worden beschreven en geëvalueerd. Men kan bv. lezen in *Der Untergang des Oedipus complexes* van 1924: 'Immermehr enthüllt der Oedipuscomplex seine Bedeutung als das Zentrale Phänomen der frühkindliche Sexualperiode'. (9)

In: *Das Ich und das Es* dat een jaar ouder is, schrijft Freud over het ontstaan van 'Ichideal' het volgende: 'Hinter Ihm (d.w.z. achter

het 'Ichideal') verbirgt sich die erste und bedeutsamste Identifizierung des Individuums, die mit dem Vater der Persönlichen Vorzeit', en hij preciseerd: 'diese scheint zunächst nicht Erfolg oder Ausgang einer Objektbesetzung zu sein, sie ist eine direkte und unmittelbare, und frühzeitiger als jede Objektbesetzung'. (10)

Merkwaardig is alleszins dat in de 'Gesammelte Werke' nergens een bijdrage voorkomt, die uitsluitend aan het oedipuskomplex is gewijd, en dat Freud de belangrijkste functie van dit complex slechts geleidelijk ontdekt. In de 'Traumdeutung', waar het eigenlijk voor het eerst ter sprake komt onder de rubriek van de typische dromen, wordt er tenslotte weinig aandacht aan besteed. Het is pas 10 jaar later in 1910, dat Freud de Jungiaanse term van complex gaat gebruiken, nl. in: *Über einen besonderen Typus der Objektwahl beim Manne*. (11) De eerste theoretische analyse van het oedipuskomplex wordt slechts gegeven in 1920, in het boekje: *Masenspsychologie und Ichanalyse*. (12) Gedurende 20 jaar leidt dit begrip dus in het werk van Freud een enigszins marginaal bestaan, hoewel het in de brief aan Fliess van 15 oktober 1897 in al zijn belangrijkheid reeds wordt erkend. (13)

In elk geval is het oedipuskomplex in het werk van Freud vanaf de 'Traumdeutung' voortdurend aanwezig als een operationele structuur, die het voor een subjeet onmogelijk maakt nog verder of nog ooit door te gaan voor één van de twee polen van een intersubjektieve relatie zonder meer.

Getuige daarvan bv. de voorgeschiedenis van de rattenman, of de drie bijdragen die gewijd zijn aan de 'Psychologie des Liebeslebens', naast zovele andere waarin precies de triangulaire structuur een interpretatie van een objektkeuze, of van de onmogelijkheid daarvan, pas toelaat. Het traditionele argument dat hiertegenover wordt aangevoerd, nl. dat een dergelijke interpretatie wel geldig is voor de neurotische objektkeuze, maar niet bij de zgn. normale mens, hoop ik in een vergadering van psychoanalytici niet te moeten neerleggen. Wanneer dan in 1931 onder invloed van de publikaties van J. Lampl-de Groot en Hélène Deutsch betreffende de pre-oedipale ontwikkeling van het kleine meisje, Freud opnieuw overweegt of hij 'Der Satz, der Oedipuscomplex sei der Kern der Neurose . . .' niet terugnemen moet, dan blijkt hij wel bereid te zijn dit begrip een bredere inhoud te geven, maar meer ook niet. (14) Overigens, vergeten we niet dat naderhand Melanie Klein en haar school deze opvattingen zullen komen bijvallen. (14a) De elaboratie van het begrip van het oedipuskomplex begint, zoals U weet, met een aantal gebeurtenissen in het privéleven van Freud zelf, n.l. de dood van zijn eigen vader, de daaropvolgende auto-analyse van Freud en de redactie van de 'Traumdeutung'.

Op het vlak van de psychoanalytische theorie koïncideert ze met de ontdekking van het feit dat de verleidingsverhalen van Freud's hysterische patiënten phantasmata waren, representatief voor een stadium in de libido-ontwikkeling, en niet voor een historisch lokaliseerbaar trauma, en dat deze phantasmata het antwoord waren op datgene wat later tegenoverdracht zou genoemd worden, d.w.z. datgene dat in een duale verhouding of in een duale modus strikt

onvermijdelijk is.

Het oedipuskomplex stelt in de plaats van de duale modus der verleidingsphantasmata, een triangulaire structuur. Deze structuur wordt nu, vooral in de daaropvolgende werken, verondersteld tegelijkertijd aan de basis van de individuele ontwikkeling (we hebben het bv. o.m. gezien voor wat betreft de kenmerken van het 'Ich') en aan de basis van de toegang van het individu of van het subjekt tot de cultuur, d.w.z. tot de intermenselijke verhoudingen 'überhaupt'. Het subjekt bevindt zich in den beginne, in wat men zou kunnen noemen het minimumgegeven der menselijke samenleving, een familieform namelijk, waarbij steeds minstens drie termen nodig zijn, én om het subjekt te kunnen situeren én opdat het zichzelf zou kunnen terugvinden in zijn ware identiteit. Zijn ware identiteit immers staat steeds in lijnrechte tegenspraak tot al zijn narcistische en incestueuze phantasmata, en kan slechts door het ingrijpen van een derde term, in casu de vaderfiguur, of de verwijzing naar de plaats van de vaderfiguur, worden veroverd op de phantasmatische wildernis. Het oedipus complex verbreekt door het inherente incestverbod de onmiddellijkheid der moeder-kind relatie, en introduceert daardoor de distantie, d.w.z. de ruimte waar de menselijke communicatie kan ontstaan. Het fundeert de wettelijkheid als zodanig en zodoende de mogelijkheid van de ruil, van het spel en van de spraak.

Dat, wanneer ik iets zeg, dit gezegde iets betekent, wordt niet gearandeerd door mij als subjekt op zichzelf, noch door U als subjekt op zichzelf, noch door onze reële of denkbeeldige 'relatie', maar door een derde instantie, in dit geval het bestaan van de Nederlandse taal, die noch door U, noch door mij is gemaakt, en waarvan de structuur elke vorm van 'relatie' transcendeert en organiseert. Het is dus deze vorm van verwijzing naar een derde term die door eender welke menselijke communicatie steeds wordt voorondersteld, omdat deze doodeenvoudig een symbolische ordening impliceert. De taal is natuurlijk het meest evidente voorbeeld daarvan, maar niet het enige. Welnu, aan het eind van zijn studie over het onbewuste, *Das Unbewusste* van 1913, komt Freud tot de slotsom dat hij het onbewuste moet definiëren en zijn verhouding tot de taal. Ik citeer: 'Die bewusste Vorstellung umfasst die Sachvorstellung plus der zugehörigen Wortvorstellung, die unbewusste is die Sachvorstellung allein'. (15) Zodat ook Lacan kan zeggen: 'Le langage est la condition de l'inconscient'.

'La psychanalyse', schrijven de Ortigues in *Oedipe Africain*, 's'interroge sur le sens, c.à.d. sur ce qui est engendré par le fait qu'une chose se manifeste dans une autre'; en verder: 's'il y a un problème de l'inconscient, c'est qu'il est essentiel à une certaine espèce naturelle vivante de se manifester dans les formes significantes d'une civilisation'. (16)

De taal is steeds en overal de taal van een samenleving. De taal die niet alleen maar een vehikel is, en die in het bijzonder in de psychoanalytische ervaring de continue 'Versagung' impliceert, waardoor precies op een exquisite wijze haar verwijzingskarakter, d.w.z. haar

symbolische structuur duidelijk wordt. Over iets spreken is niet het doen, het is nog veel meer het niet-doen, wij zijn geen doe-mensen, wij kletsen maar wat. Hebben wij echter niet allen in onze eigen analyse ervaren dat dat juist zo moeilijk is?

De wetten nu van elke samenleving vertrekken steeds bij het grondgegeven van het incestverbod, dat volgens Lévi-Strauss, aan wie U Nederlanders de Erasmusprijs hebt uitgereikt, niet een bepaalde regel is, maar wel 'le fait de la règle' en waardoor een grens getrokken wordt waar de cultuur als cultuur wordt opgericht, en waar ze zich afscheidt van de natuur. 'Wo Es war soll Ich werden. Es ist etwa Kulturarbeit, die Trockenlegung der Zuyderzee'. (17) Ik mag het hier wel zeggen, dacht ik.

Het incestverbod vindt men aan de basis van elke, ook de meest primitieve cultuur. Het is a.h.w. geen wet, het is er de voorwaarde van, het sticht, het fundeert de wettelijkheid als zodanig. Binnen het raam nu van deze structuren — en het is daarom ook dat men het oeuvre van Lévi-Strauss tot het strukturalisme kan rekenen — kan pas de vraag naar de positie van het subjeet en zijn verhouding tot een wereld opnieuw gesteld worden. Bij Lacan leest men de volgende formulering: 'La Loi primordiale est donc celle qui, en réglant l'alliance, superpose le règne de la culture au règne de la nature, livré à la loi de l'accouplement. L'interdit de l'inceste n'en est que le pivot subjectif, . . . 'Cette loi se fait donc suffisamment connaître, comme identique à un ordre de langage. Car nul pouvoir, sans les nominations de la parenté, n'est à portée d'instituer l'ordre de préférences et de tabous qui nouent et tressent à travers les générations le fil de lignées'. (18)

Hoe deze 'nominations de la parenté' op hun beurt een diepliggende problematiek betreffende het geslachtsverschil tussen man en vrouw en betreffende de respektievelijke positie van vader en moeder en de verwarring hieromtrent kunnen reflektieren, illustreert het volgende:

Een analysand, van huis uit franssprekend, herinnerde zich plots gedurende de analyse dat hij als kind met zijn broers over zijn vader sprak als 'la père' en over zijn moeder als 'le mère'. De woordspeling berust op de gelijkkluidende uitspraak van 'père' en 'paire', en van 'mère' en 'maire'. 'La père' was dan de afkorting van 'la paire' (de couilles), d.w.z. het paar kloten. 'Le mère' staat voor 'le maire', d.w.z. de burgemeester. De verwarring der geslachten en de impliciete hoon door deze kinderlijke 'Witz' aangeduid, voerde de patient tot aan de grens der psychose, tot het niet aanvaarden van de eigen sexe, de eigen lichamelijkeheid, de eigen erotische wensen en verlangens en tot een chronische suicide-neiging.

Structuren, zegde ik, en niet relaties. Het subjeet en niet het 'Ich'. Wat het eerste betreft: wanneer de toegang tot de cultuur als zodanig, en dus tot de samenleving, in die 'eenmalige' vorm die zij in het individuele leven van het subjeet aanneemt, gebonden is aan het incestverbod, zoals Freud het stelt in *Totem en tabu*, en zoals het bevestigd wordt door de moderne ethnologie (men herleze *Les structures élémentaires de la parenté*, van de reeds geciteerde Lévi-Strauss), dan is de menswording en de zekerheid betreffende de

eigen identiteit een produkt der 'Versagung'. Geen 'relatie' was immers ooit direkter, vollediger en absoluter dan de moeder-kind relatie in haar biologische, physische en libidineuze onmiddellijkheid. 'Fructus ventris tui' heet het in het weesgegroet. De ontwikkeling van de infantiele sexualiteit vertrekt van het paradijs der twee-eenheid om te eindigen bij het kastratiecomplex. Deze ontwikkeling bestaat zoals bekend, uit één lange reeks frustraties. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de terugkeer naar het phantasmatisch paradijs der onmiddellijkheid in een zgn. 'goede' of liefdesrelatie als voortdurende verleiding aanwezig blijft, en zich eventueel uit op sociaal vlak in fantasieën betreffende een ideale, alles en allen gratifiërende samenleving, als een gigantische moederschoot, of zoals anderen het voor mij hebben genoemd, 'Het paradijs van de arbeider', alsof *Das Unbehagen in der Kultur* nooit geschreven was, en alsof in het paradijs Adam ooit gewerkt zou hebben.

Het subjeet en niet het 'Ich'. Wat dit laatste betreft dient vermeld te worden dat Freud zelf bij herhaling het begrip persoon of het begrip 'Selbst' gebruikt, doch deze begrippen verder niet preciseert. Het 'Ich' echter is zonder twijfel een topologisch gegeven en niet een psychologisch of een sociologisch. D.w.z. dat in de zin: 'Willem eet een appel', het inexakt zou zijn te beweren dat het 'Ich' van Willem aan het eten is. Het 'Ich' is één pool van een topologisch geheel, en bestaat in zijn verhouding tot het Es, het Ueberich, het Ich-ideaal en het Ideal-ich en buiten deze verhouding d.w.z. buiten dit topologisch veld, bestaat het niet. Ik ben niet mijn 'Ich', gij zijt niet uw 'Ich', en hij is niet zijn 'Ich', enz. Het 'Ich' blijft wat het is binnen zijn eigen topologische referenties, terwijl het subjeet, bijv. in een predikatieve zin, verschillende plaatsen kan innemen. Men kan dit probleem langs verschillende wegen benaderen. Laat ons beginnen bij Freud zelf. (De volgende paragrafen zijn gedeeltelijk geïnspireerd door de niet gepubliceerde tekst van een voordracht van E. Ortigues.) In *Ein Kind wirdt geschlagen* wordt dit probleem uitvoerig geïllustreerd. Het gaat hier, schrijft Freud, om een 'Phantasievorstellung'. (19) In de pagina's die Freud wijdt aan de analyse van dit beeld, blijft hij verschillende types van permutaties onderzoeken, en in de genese van dit beeld veronderstellen. De persoon die spreekt kan zowel onderwerp als lijdend voorwerp zijn, maar ook het werkwoord van de zin kan in het aktivum of in het passivum optreden. De kontekst kan variëren, zodat of de vader, of de moeder, ofwel de broers, ofwel de zusters, er bij kunnen betrokken zijn. Tenslotte kan men zich van de eigen betrokkenheid distantiëren en naar het spektakel kijken. Dat eenzelfde individu, zegt Ortigues ergens, over de mogelijkheid beschikt zijn eigen positie in een uitspraak te laten variëren, konstitueert wat men noemt het zelfbewustzijn, het bewust zijn van de eigen identiteit. Dat 'ik' door iemand anders ook 'gij' of 'hij' of 'zij' kan genoemd worden, en dat ik dit kan begrijpen, veronderstelt dat ik posities kan innemen die vroeger door anderen waren bezet. Dit impliceert dat boven mijn phantasmatische identificaties ik beschik over de regels van het spel, die binnen de familie als groep aan het kind de mogelijkheid geeft,

de respektievelijke posities te bepalen, en het persoonlijk statuut der personages.

Welnu, 'le fait de la règle', leert ons de ethnologie, nl. datgene dat door het bestaan van de familie als gedifferentieerde groep wordt verondersteld, is het incestverbod. Het incestverbod onderwerpt de reproductie van het leven in het menselijke geslacht aan benoemingsregels (vader, moeder, zoon, dochter, voorouder, enz.), aan wederzijdse verplichtingen en aan afgetekende statuten, wat op zijn beurt aan iedereen toelaat te onderkennen wie hij is en wie de andere is. Op deze wijze verwerft het individu boven en buiten een anonieme promiscuïteit een naam, een persoonlijkheid, een titel, die herkenbaar is, en waaraan hij zichzelf kan herkennen in datgene wat hem bindt aan de gemeenschap der mensen, van voor zijn geboorte tot na zijn dood.

De sexualiteit doet levenden ontstaan, het incestverbod geeft het leven aan namen, aan menselijke personen. Elke beschaving kent een dubbele betekenis toe aan het vaderschap. In de traditionele godsdiensten van het Westen werd het lichaam van het kind door man en vrouw voortgebracht, maar God schiep de ziel. Maar ook in onze gelaïciseerde samenleving is de natuurlijke voortplanting geen voldoende sociale voorwaarde voor het vaderschap, vermits een juridische erkenning, een adoptie bijvoorbeeld, soms voldoende is.

De infantiele sexualiteit produceert phantasmata, het incestverbod opent de toegang tot de tussenmenselijke verhoudingen, eventueel tot de erotische. Het is de grote verdienste nu geweest van Melanie Klein begrepen te hebben dat het veld der psychoanalyse van in het begin gestructureerd wordt door het oedipuskomplex. Onderscheiden we a.u.b. tussen dit complex, en de genitale, later fallisch genoemde fase. Men struikelt hier gemakkelijk over chronologische discussies. Nogmaals, een oedipale structuur, die langs het incestverbod een familiaal instituut organiseert, dient 'd'emblée' te worden aangenomen. Een oedipale fase met oedipale relaties, zal later wel optreden.

Maar is de psychoanalyse een relatieleer, of is zij een dieptepsychologie? Het grote belang dat Melanie Klein heeft gehecht aan het primitieve sadisme heeft precies te maken met de zelfverdediging van het kind tegen imaginaire identifikaties met de wensen van de volwassenen. De opbouw van de eigen identiteit, als onderscheiden van die van de verleidende moeder en vader, de mogelijkheid om zijn eigen wensen te herkennen en dus te bezitten, los van de spekulatieve verhouding met de ouders, voert langs de sadistische vernietiging van het geïntrojecteerde moeder- of vaderbeeld. Hoe kan men, nietwaar, doorheen de verschillende stadia der infantiele sexualiteit laveren, wanneer men nog last heeft met die van zijn eigen ouders?

In deze differentiatie ziet Melanie Klein overigens de mogelijkheid van de overgang naar het symboolbewustzijn. Opdat een ik-gij verhouding iets anders weze, dan een muurvast en onwrikbaar gegeven, waaruit geen ontsnappingsmogelijkheid bestaat, moet er, zoals de grammatika ons leert, een 3e plaats plaats zijn, een lege plaats.

Maar is het ook niet een lege plaats, namelijk de afwezigheid van de fallus bij de moeder, waaraan volgens Freud de konstituerende 'Spaltung' van het 'Ich' ontstaat, door de simultane aanvaarding ('Bejahung') en 'Verneinung' van de kastratie, en dit zal de toegangsmodaliteiten tot de realiteit, maar ook tot 'de andere', d.w.z. ook tot de sexualiteit, bepalen. De opbouw van het 'Ich' is dan ook gebonden aan de interiorisering van het incestverbod, of anders gezegd, aan de oprichting binnen dit 'Ich' van de verdringing van de oedipale wensen. Het lustprincipe op zichzelf is daartoe niet in staat. Het levert uit zichzelf geen enkel middel om uit de vervreemding van de duale, spekulair verhouding te ontsnappen. Het schrijft geen regels voor die een uitwisseling of een kommunikatie kunnen organiseren. 'Die Verdrängung des Oedipuscomplexes ist offenbar keine leichte Aufgabe gewesen', heet het in *Das Ich und das Es*. 'Da die Eltern, besonders der Vater, als das Hindernis gegen die Verwirklichung der Oedipuswünsche erkannt werden, stärkte sich das infantile Ich für diese Verdrängungsleistung, indem es diese selbe Hindernis in sich aufrichtete'. (20)

De regel, of beter nog de wet, die het subjeet moet rechtvaardigen om zich niet te laten vangen door de moederlijke verleidingen, is het ekwivalent van het incestverbod.

Zodoende wordt in het individuele bestaan de stap gezet van een natuurlijke realiteit, d.w.z. de moeder, haar lichaam, haar verlangen en al de banden die het kleine mensenkind aan deze realiteit binden, naar een symbolische organisatie, die de natuurlijke realiteit ondergeschikt maakt aan een symbolische ordening. Binnen deze laatste kan een subjeet zich repereren, zich terugvinden, maar slechts ten koste van het offer der onmiddellijke aanwezigheid. Van nu af aan worden de verhoudingen tussen diegenen, die een naam dragen, geregeld door wetten en bepalingen. De plaats die de kleine Oedipus heeft geruimd, wordt terug wat ze altijd geweest is, een lege plaats. Het is deze lege plaats die de tussenmenselijke verhoudingen mogelijk maakt. Deze verhoudingen veronderstellen een kommunikatiesysteem, m.a.w. een taal, die deze verhoudingen voorstelbaar maakt. Men moet in de mogelijkheid zijn te onderscheiden tussen wat een natuurlijke eigenschap is, en wat bestaat bij de gratie van een benoemingsregel, die voor het individu de waarde en de betekenis der diverse posities bepaalt, die het kan innemen, en het mogelijk alterneren van deze posities. Zodoende kan een relatie tussen de moeder en kind slechts bestaan, omdat de moeder ook echtgenote kan zijn, het kind ook volwassen kan worden, maar omdat dit alles kan weet de moeder dat zij moeder is, en niet het kind, en weet het kind dat het een kind is, dit kind en geen ander, en dat het niet de moeder is, noch de vader.

Het psychoanalytische perspectief laat geen ruimte bestaan voor een samenleving, waarin men zich behaaglijk voelt, en zij heeft de duale relatievorm gerelegeerd naar het terrein der pre-oedipale wensdromen. Binnen de ketens der betekenende elementen die door een taal worden gekonstitueerd, kan het subjeet de benoemings-

regels konstrueren of terugvinden, die het middel zijn langswaar een communicatie kan verlopen, langswaar een relatie 'überhaupt' kan tot stand komen. De lege plaats is bij definitie de plaats die door het subjeet niet mag ingenomen worden, op grond van het incestverbod. Het is de plaats van de vader, echter niet van de reële, maar van de legendarische.

En om deze theoretische bespiegelingen te besluiten, en tegelijkertijd te illustreren, wilde ik U dit laatste punt nader toelichten met een voorbeeld uit de Duitse literatuur.

In de pastorale landschappen van het oude Beieren, waar moeder natuur alleen al door de majesteit van haar Alpen nooit iets van haar grilligheid of indrukwekkende gevaarlijkheid heeft verloren, leven mensen die tot elkaar slechts het woord richten na een groet. Een begroeting, die, zoals dat past tussen kristenmensen, een invocatie is van de vader die in de hemel is. Men groet elkaar bijv. met een: 'Grüß Gott'. Net over de grens is het niet anders. De vroegere onderdanen der Habsburgers groeten elkaar met het bekende 'Servus', de afkorting van het 'servus servorum Dei'. Ik ben de dienaar van de dienaren des Heren. De triangulaire structuur van de verhouding wordt daarmee onmiddellijk vastgelegd.

Het gebeurde nu dat in de dertiger jaren de Duitse auteur, Ernst von Salomon, meer bekend om zijn medeplichtigheid bij de politieke moord op Rathenau, de briljantste politikus van de Weimarrpubliek, na zijn gevangenisstraf te hebben uitgezeten, en na lange tijd in Frankrijk gewoond te hebben, terug de Beierse bodem betrad. Wie beschrijft zijn ontzetting, wanneer hij merkte dat, wat ik, in navolging van Ortigues, de lege plaats heb genoemd, bezet is door het individu dat Adolf Hitler heet. Het wachtwoord van de kinderen van de hemelse vader was vervangen door het 'Heil Hitler'. De psychoanalytische relevantie van dit verschijnsel was reeds jaren eerder beschreven in *Massenpsychologie und Ichanalyse*. Von Salomon beschrijft nu zijn ontzetting in zijn roman *Der Fragebogen* als volgt: 'Aber gerade die Wirkung auf die Massen bedingte in München Hitlers Erfolg. Er wandte neuartige Methoden der Propaganda an, die jedes Bedenken überrannten. Überall waren die Fahnen seiner Partei zu sehen, überall der Grusz mit welchem sich seine Anhänger fanden, eine Geste die in der betonten Anstrengung sofort ein Bekenntnis andeute; überall war auch der Zuruf zu hören. Noch niemals hatte es ein Mensch gewagt sein Namen in die persönlichste Beziehung ein zu flechten, in den Anruf. Es forderte dies ein Masz von Entselbstung welche symptomatisch für eine allgemeine Bereitschaft genommen werden könnte. Es mochte dem Einzelnen nicht mehr möglich sein mit dem Nächsten in eine fruchtbare Verbindung zu treten. Es bedurfte der Vermittlung eines Dritten'. (21)

Summary

One and one is three

In recent years psychoanalytic theory and practice suffered from a tendency to neglect some basic Freudian concepts. The influence of European pheno-

menologic psychopathology and American interpersonal psychiatry has been leading to new psychotherapeutic methods and theories in which especially non-verbal techniques of so-called 'communication' became fashionable. At the same time new ideas about the adaptional qualities of the ego and a definite trend of behavioristic nature within psychoanalytic circles complicated the situation. In the midst of this confusion, the notion of the Unconscious got lost, and with it the notion of the direct relation between language and the Unconscious. The obscure notion of an 'ego', not differentiated from the grammatical 'I', prevailed over that of a subject, or a self, and the conviction was born that an immediate, a non-mediated, relation between individuals and between man and his world was something evident, possible and necessary.

This article contains some critical considerations concerning these questions, on the assumption that the scientific revolution, inaugurated by the birth of psychoanalysis and its central concepts should not be ignored, especially not by psychoanalysts. In this respect the oedipus- and the castration-complex need to be re-discovered, not only as a phase in the libido-development, but even more as organizing structures; the conditions required for the stability of the knowledge about personal identity should be reexamined; and the current ego-psychology, made in USA, should be thrown into the deep blue sea.

Literatuur

- 1 S. Freud *Gesammelte Werke* (in het vervolg aangeduid met G.W.) Imago, Londen, deel XVII, p. 59.
- 2 S. Freud: *G.W.*, deel I.
- 3 S. Freud: *G.W.* - XVII, p. 59.
- 4 J. Lacan: *Le séminaire livre XI*, Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse, Ed. du Seuil, Paris, 1973, p. 153.
- 5 S. Freud: *G.W.*, XVII, p. 60.
- 6 J. Lacan: uit een ongepubliceerde tekst van een voordracht te Leuven.
- 7 S. Freud: *G.W.*, XIV.
- 8 S. Freud, *G.W.*, XVII, p. 60.
- 9 S. Freud: *G.W.*, XIII, p. 395.
- 10 S. Freud: *G.W.*, XIII, p. 259.
- 11 S. Freud: *G.W.*, XIII.
- 12 S. Freud: *G.W.*, XIII.
- 13 S. Freud: *Aus den Anfängen der Psychoanalyse*, Imago, Londen, 1950, p. 238-239.
- 14 S. Freud: *G.W.*, XIV, p. 518.
- 14a Melany Klein: Early Stages of the Oedipus-complex in: *Contributions to Psycho-analysis 1921-45*, The Hogarth Press, Londen, p. 202-214.
- 15 S. Freud: *G.W.*, X, p. 300.
- 16 M. G. et E. Ortigues: *Oedipe Africain*, Plon, 1966, p. 65.
- 17 S. Freud: *G.W.*, XV p. 86.
- 18 J. Lacan: *Écrits*, Le Seuil, Paris, 1966, p. 277.
- 19 S. Freud: *G.W.*, XII.
- 20 S. Freud: *G.W.*, XIII, p. 259.
- 21 E. von Salomon, *Der Fragebogen*, Rowohlt, Hamburg 1951, p. 402.